
А. Ю. Радченко, здобувач НДІ державного
будівництва та місцевого самоврядування
НАПрН України

Громадянське суспільство як основа ефективного функціонування релігійних організацій

У статті подано загальнотеоретичну характеристику громадянського суспільства як однієї з основ ефективного функціонування та розвитку релігійних організацій. На підставі дослідження властивостей цього суспільства й аналізу особливостей об'єднань у релігійній сфері отримано висновок щодо особливого становища релігійних організацій як інституту громадянського суспільства. Розглянуто проблему збалансування інтересів державних і самоврядних недержавних утворень, досліджено питання про необхідність повного й неухильного забезпечення прав людини, що є критерієм зрілості громадянського суспільства та умовою його розбудови.

Ключові слова: громадянське суспільство, релігійні організації, інститути громадянського суспільства, права людини.

Відповідно Конституції України (ч. 1 ст. 35) кожен має право на свободу віросповідання, що включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність [5]. Однак це право на свободу совісті, як воно ще називається відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [12], для

своєї реалізації потребує певного механізму чи, так би мовити, інституційного забезпечення, попри те, що совість у загальному значенні розглядається як внутрішній трибунал кожної окремої особи [16, с. 127]. Інститутами, що дозволяють людині використати свої права у сфері віри, виступають релігійні організації.

Для ефективного провадження релігійними об'єднаннями своєї діяльності має існувати певне правове середовище, в якому подібні громадські інституції зможуть задовольняти свої інтереси. Таким середовищем у демократичній державі виступає громадянське суспільство, котре є метою суспільного розвитку, засобом всебічного забезпечення інтересів, прав і свобод людини і громадянина [17, с. 646].

Загальновідомо, що громадянське суспільство складається з недержавних, самоврядних, незалежних і добровільних інституцій та організацій, які мають колективний характер. Очевидно, що саме їх функціонування має стримувати державу від владних претензій і зазіхань на ті соціальні сфери, які мають бути традиційно автономними. Як підкреслював А. де Токвіль, мережі громадських організацій формують місцеві й особисті свободи, створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідаризму, толерантності та кооперації, створюють ситуацію присутності «пильного громадського ока», що повсякчас слідкує за владою [15, с. 412]. Іншими словами, інститути громадянського суспільства відіграють роль інтегруючого ядра для населення певної країни у цих сферах, причому одним з найефективніших засобів для такої інтеграції виступає духовність народу, а отже, його релігійне життя. Невипадково термін «релігія» походить від латинського *religare*, що означає пов'язувати. Цікава думка стосовно впливу релігійного життя на політичне наводиться у Короткому оксфордському політичному словнику. У ньому йдеться про те, що було б важко бути справді релігійним у будь-якому значенні цього слова, якби релігія не визначала деяких політичних уявлень індивіда. Адже найприродніший зв'язок між релігією та політикою полягає в наявності релігійних відповідей на такі найважливіші політичні питання, як легітимність політичних режимів, межі повноважень конкретних органів влади тощо.

Більше того, там, де забезпечується свобода формування політичних партій, найімовірніше існуватимуть партії, програма яких спирається на загальні засади, наприклад, християнської моралі або якоїсь релігійної конфесії. Приміром, в Англії англіканську церкву часто називають «церквою торі на молитві», хоча до неї завжди належало чимало людей, які не поділяють поглядів цієї партії. У 1990-ті рр. цю християнську конфесію можна було б охарактеризувати точніше як «церкву ліберальних демократів» [3, с. 590–591]. Подібний вплив релігійні організації здійснюють і в інших галузях суспільного життя. У цьому зв'язку актуалізується питання про дослідження сутності й особливостей громадянського суспільства як основи для розвитку й успішного функціонування релігійних організацій.

Єдиного терміна щодо позначення такого явища, як громадянське суспільство, досі не вироблено, хоча дослідники загалом однаково розуміють його природу. Так, громадянське суспільство визначають як суспільство з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими зв'язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії і права; тобто воно не є ані державою, ані розширеною родиною [14, с. 146]. Під ним розуміють сукупність сформованих на добровільних засадах громадських об'єднань (інституцій), які діють на принципах самоврядування і за посередництва яких індивіди реалізують належні їм невід'ємні права і свободи [8, с. 470–471]. Його також трактують як суспільство, в якому різні за своєю природою об'єднання громадян (партії, рухи, профспілки, асоціації, інституції) здійснюють зв'язок між людиною та державою і не дозволяють останній узурпувати владу, що веде до вільного розвитку особистості, виражених власних поглядів, переконань, інтересів та очікувань громадян [4, с. 266].

Наведені визначення розкривають, чим за своєю сутністю є громадянське суспільство, якими ознаками воно наділене. У цій статті ми зупинимося на виокремленні серед рис, характерних для громадянського суспільства, тих, які підтверджують його конститутивну роль для становлення та функціонування релігійних об'єднань.

По-перше, слід наголосити, що громадянське суспільство має складну структуру, тобто воно складається з добровільно сформованих рівноправних громадських об'єднань, які ґрунтуються на різноманітних інтересах і потребах різних груп і верств населення. Приблизний перелік цих інституцій міститься, зокрема, в абз. 2 п. 2 Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. № 976, а саме: це громадські організації, професійні та творчі спілки, організації роботодавців, благодійні та релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні засоби масової інформації та інші невідприємницькі товариства й установи, легалізовані відповідно до законодавства [11]. Проте слід зазначити, що розвитку громадянського суспільства не можна досягти за рахунок простого збільшення кількості громадських організацій. Тому помилково оцінювати рівень його розвитку виключно за кількісними показниками [1, с. 94].

Слід зазначити, що концепція громадянського суспільства містить певне протиріччя. З одного боку, сама її назва говорить про те, що з одного індивіда це суспільство скластися не може. З другого, постулюється автономність кожного представника громадянського суспільства. Таким чином, перед дослідниками постає досить складне питання: хто має пріоритет – автономна особа чи сукупність таких осіб, тобто чиї інтереси набувають пріоритетного значення у разі конфлікту – індивідуальні чи групові? Однозначної відповіді на це питання не існує. Так, ще Г. Ф. Шершеневич зазначав, що представниками різних напрямів заперечується ізольована людина, адже людина ніколи не жила поза соціальним середовищем. З цього приводу він згадує В. Віндельбанда, на переконання якого ізольована особистість взагалі є фікцією. Як фізично окрема людина походить з роду, так само залежить вона й духовно від роду. Навіть і усамітнений анахорет у своєму духовному житті визначений суспільством, яке його створило. Однак на противагу цій точці зору в юридичній науці була висунута гіпотеза ізольованої людини. Центральна ідея цього підходу полягає в тому, що кож-

на людина має щось таке, чого суспільство ніколи не могло їй дати, що властиве лише для неї. У цій частині своєї духовної сутності особа почуває себе ізольованою від інших індивідів, які належать до того ж самого колективного типу, оскільки тут приховується сфера незбагненого для соціального середовища [18, с. 59–60].

На нашу думку, цей парадокс притаманний релігійним організаціям як інституту громадянського суспільства найбільшою мірою, оскільки саме у сфері духовного життя раз і назавжди встановити баланс таких інтересів неможливо. Так, тут доцільно згадати, що в історії, зокрема, православної Церкви принципіві питання вирішувалися на Вселенських соборах, де переслідувалися якраз загальні інтереси. Водночас індивідуальні постаті, які вважалися праведними, відводили кару Божу від усього народу.

По-друге, громадянське суспільство як соціокультурний феномен є певним типом (моделлю) соціальної організації і взаємодії або, інакше кажучи, воно є однією з характеристик суспільства та відображає певну стадію його розвитку [8, с. 471]. Його якісними властивостями є: довіра, добросовісність, взаємодопомога, толерантність, здатність до кооперованих дій, віра людей у свої сили, зорієнтованість на громадські справи, почуття відповідальності.

Важливо зазначити, що громадянське суспільство є за собою самовиразу індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів [6, с. 649]. Тому його члени повинні мати високий рівень інтелектуального та психологічного розвитку, бути ініціативними та здатними до самостійної поведінки при залученні їх до діяльності того чи іншого інституту громадянського суспільства. Приміром, для І. Канта громадянське суспільство є суспільством, де поведінка будь-якої людини визначається насамперед вищим моральним законом – категоричним імперативом, котрий приписує ставитися до інших, до людства і самого себе не як до засобу, а як до цілі.

Для діяльності релігійних об'єднань ця властивість громадянського суспільства має особливе значення. Справа в тому, що жоден з інститутів цього суспільства не ставить до своїх

членів таких високих вимог, як релігійні організації. Тут слід згадати і про ті соціальні норми, які в теорії права називаються релігійними. Їх визначальною рисою є те, що вони регулюють не лише зовнішню поведінку суб'єктів релігійних відносин, а й її внутрішню сторону та через це цілком можуть бути визнані найсуворішими, оскільки ставлять найбільш жорсткі вимоги до представників релігійного життя порівняно з іншими суспільними регуляторами. Це пов'язано з тим, що контролює виконання цих вимог сам Бог, якого не можна обманути, підкупити, примусити. Більше того, ціна виконання або невиконання таких норм для віруючої людини є дуже високою – вічне життя в радощах або в муках. Тому саме в релігійних нормах дається заповідь бути досконалим (Мф. 5, 48), тому саме їх вважають джерелами для більшості, принаймні, правових норм [9, с. 144].

Ще однією важливою властивістю громадянського суспільства є наявність приватної власності, що виступає тією умовою, яка дозволяє релігійним осередкам мати у своєму володінні та розпорядженні відповідні речі та матеріальні цінності, недоторканність яких мають визнавати та поважати інші представники суспільства, незалежно від того, до публічного чи приватного сектору вони належать. Так, за ст. 18 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» у власності релігійних організацій можуть бути будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності, а також майно, що знаходиться за межами України [12].

Важливо зауважити, що релігійні організації отримують охорону своєї власності з боку держави. Отже, необхідною умовою функціонування інститутів громадянського суспільства є їх підтримка й захист державою. Приміром, згідно зі ст. 5 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» держава захищає права і законні інтереси релігійних організацій; сприяє встановленню відносин взаємної релігійної і світоглядної терпимості й поваги між громадянами, які сповідують релігію або не сповідують її, між віруючими різних віросповідань та їх

релігійними організаціями; бере до відома і поважає традиції та внутрішні настанови релігійних організацій, якщо вони не суперечать чинному законодавству [12]. Разом із цим наголошується, що держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій.

Закріплення останнього положення на законодавчому рівні свідчить про те, що сьогодні домінує ліберальне розуміння взаємовідносин між державою та громадянським суспільством, відповідно до якого ці взаємовідносини ґрунтуються на двох базових ідеях: концепції природного права з її уособленням природної, санкціонованої Творцем недоторканності свободи особи та її власності, а також ідеї легітимності ринкового обміну та пов'язаного з ним розуміння громадянського суспільства як первинного щодо держави суспільного інституту. При цьому ліберальна модель суспільного розвитку зводить функції держави до захисту особистості від позаправового втручання та її охорону від зовнішніх ворогів. Тобто вона позбавляє державу економічних і регулятивних функцій, обмежуючи напрями діяльності держави виконавчими та репресивними інституційними обов'язками, що здійснюються армією, поліцією, судовими органами, які функціонують у межах закону [7, с. 103].

Громадянське суспільство повинне мати стійкі зв'язки з державою. Як зазначається в літературі, якщо раніше воно визначалось як незалежна від державного апарату спільнота вільних, рівноправних людей та їх об'єднань, що протиставлялася державі, то зараз прийшов час говорити про громадянське суспільство та його інститути як про партнерів державних органів у вирішенні нагальних потреб, що виникають у повсякденному житті людини [4, с. 265]. Однак ця думка виникла не сьогодні. Так, Гегель високо цінував громадянське суспільство, але попри всі його переваги він визнавав, що існують певні соціальні проблеми, які не можуть бути ним вирішені. По-перше, воно не може утримувати бідних, адже це суперечить принципу громадянського суспільства, відповідно до якого його членом може бути тільки особа, яка забезпечує своє існування своєю працею. По-друге, у разі отримання допомоги діє аргумент

суспільного винятку, коли зубожіла особа випадає з громадянського суспільства через свою несвободу та продовжує перебувати в залежному стані [2, с. 45].

Разом із цим важливо, аби держава досягла статусу правої, що надасть відносинам громадянського суспільства та держави стабільності, оскільки саме така держава, з одного боку, здатна на самообмеження, а з другого — тільки вона може здійснювати неупереджений нагляд за діяльністю інститутів цього суспільства, керуючись загальноправовим принципом верховенства права.

З попередньої ознаки громадянського суспільства випливає ще одна його риса, необхідна для ефективної діяльності громадських об'єднань у сфері релігійного життя: повне забезпечення прав людини. Так, згідно із Стратегією державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, затвердженою Указом Президента № 212/2012 від 24 березня 2012 р., громадянське суспільство та його інституції є таким станом суспільства, в якому вільно реалізуються основоположні права і свободи людини і громадянина через різноманітні форми публічної громадської активності та самоорганізації [13].

Як вже зазначалося, основою функціонування релігійних організацій є суб'єктивне право на свободу віросповідання та створення юридичних осіб у цій сфері. Згадувалося також і про права на приватну власність, свободу мирних зібрань, на діяльність у вільному конкурентному середовищі та ін. Сюди ж слід включити й права на судовий захист (наприклад, у разі зазіхань на церковне майно), на свободу пересування (брати участь у хресних ходах чи паломницьких поїздках), на отримання, використання й поширення інформації та багато інших.

Однак суб'єктивне право — це завжди можливість, дозволена поведінка, що має свою міру. Очевидно, що саме держава контролює суб'єкта на предмет дотримання цієї міри. Так, відповідно до ст. 9 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод кожен має право на свободу релігії, що включає свободу проповідувати свою релігію

чи переконання як індивідуально, так і разом з іншими, у публічному чи приватному порядку в богослужінні, навчанні, відправленні релігійних і культових обрядів. У зв'язку із цим виникає питання меж проповідування своїх релігійних поглядів і можливості ревного звернення до віри та їх нав'язування, що охоплюється діяльністю прозелітів. У цьому зв'язку перед Європейським судом з прав людини постала необхідність тлумачення цієї норми. Наприклад, у справі Лариссис та інші проти Греції (*Larissis et al v. Greece*) від 24 лютого 1998 р. Суд зазначив, що хоча релігійна свобода належить насамперед до «глибини душі», вона містить, крім того, свободу сповідання релігії, включаючи право спробувати переконати свого ближнього. Водночас ст. 9 не захищає прозелітизм як діяльність, що пропонує матеріальні чи соціальні переваги, або як діяльність щодо здійснення зловживаючого тиску з метою отримання згоди долучитися до Церкви. У такий спосіб владним рішенням були встановлені більш-менш конкретні межі здійснення релігійної проповіді [10, с. 40–41].

Тож слід підкреслити, що неухильне забезпечення прав людини, їх повага та взаємне дотримання суб'єктами громадянського суспільства щодо інших суб'єктів, а також постійне розширення каталогу цих прав є необхідною умовою для того, аби суспільство досягло рівня громадянського, оскільки саме завдяки реалізації цих прав відбувається піднесення людської гідності та визнання її мірилом для діяльності будь-якого громадянського чи державного інституту незалежно від політичних і номенклатурних уподобань правлячих еліт.

Таким чином, необхідність забезпечення прав віруючої людини, надання їй можливості спілкування з одновірцями, збереження традицій і самобутності, а також створення певної релігійної сили з метою здатності протистояти тиску і зазіханням з боку інших суб'єктів публічного чи приватного права викликає потребу в створенні громадянського суспільства як того утворення, що здатне встановити баланс між інтересами держави та недержавних об'єднань.

Список використаних джерел

1. Берченко, Г. В. Конституційні засади громадянського суспільства в Україні [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Григорій Валерійович Берченко. — Х., 2011. — 219 с.
2. Гегель, Г. В. Ф. Философская пропедевтика [Текст] / Г. В. Ф. Гегель // Работы разных лет: в 2 т. — М. : Мысль, 1971. — Т. 2. — С. 5–212.
3. Елісон, Л. Релігія і політика [Текст] : корот. оксфорд. політ. слов. ; пер. з англ. / Л. Елісон ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. — С. 590–591.
4. Козлов, К. І. Владні органи і громадянське суспільство: співпраця чи протистояння [Текст] / К. І. Козлов // Актуал. пробл. держ. упр. — 2003. — № 2 (16). — Ч. 1. — С. 264–269.
5. Конституція України [Текст] прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відом. Верхов. Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
6. Основи демократії [Текст] : навч. посіб. / за заг. ред. А. Ф. Колодій. — К. : Вид-во «Ай Бі», 2002. — 684 с.
7. Пасько, Я. І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння [Текст] : монографія / Я. І. Пасько. — К. : ПАРАПАН, 2008. — 272 с.
8. Петришин, О. В. Громадянське суспільство і держава [Текст] / О. В. Петришин // Загальна теорія держави і права: підруч. для студ. юрид. виш. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина]. — Х. : Право, 2009. — С. 465–479.
9. Прийма, С. В. Новый Завет как источник принципа гуманизма права [Текст] / С. В. Прийма // Правове регулювання релігійного життя: історія, сучасність, перспективи : матеріали IV міжнар. «круглого столу», Харків, 16 груд. 2011 р. — Х. : Вид-во «ФОП Корещька Л. О.», 2011. — С. 142–145.
10. Прийма, С. Принцип розумності тлумачення норм права [Текст] / С. Прийма // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2012. — № 3 (70). — С. 34–43.
11. Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади [Текст] : постанова Каб. Міністрів України від 05.11.2008 № 976 // Офіц. вісн. України. — 2008. — № 86. — Ст. 2889.
12. Про свободу совісті та релігійні організації [Текст] : Закон України від 23 квітня 1991 р. № 987-ХІІ // Відом. Верхов. Ради УРСР. — 1991. — № 25. — Ст. 283.

13. Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації [Текст] : Указ Президента України від 24.03.2012 № 212/2012 // Офіц. вісн. України. — 2012. — № 26. — Ст. 966.
14. Рив, Е. Громадянське суспільство [Текст] : корот. оксфорд. політ. словник; пер. з англ. / Е. Рив ; за ред. І. Макліна, А. Макмілана. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. — С. 146.
15. Токвіль, А. де. Про демократію в Америці [Текст] : пер. з фр. / А. де Токвіль. — К. : Всесвіт, 1999. — 587 с.
16. Циппеліус, Р. Філософія права [Текст] : підручник / Р. Циппеліус ; пер. з нім. Є. М. Перепічія, Л. А. Ситниченко, С. В. Пролєєва. — К. : ТанDEM, 2000. — 300 с.
17. Шемшученко, Ю. С. Громадянське суспільство [Текст] / Ю. С. Шемшученко // Юрид. енцикл. : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 1998. — Т. 1 : А—Г. — С. 646—647.
18. Шершеневич, Г. Ф. Общая теория права [Текст] : учеб. пособие в 2 т. / Г. Ф. Шершеневич. — М. : Юрид. колледж МГУ, 1995. — Т. 1. — Вып. 1. — 308 с.

Стаття надійшла 7 липня 20013 р.

А. Ю. Радченко

Гражданское общество как основа эффективного функционирования религиозных организаций

В статье дана общетеоретическая характеристика гражданского общества как одной из основ эффективного функционирования и развития религиозных организаций. На основании исследования свойств гражданского общества и анализа особенностей объединений в религиозной сфере сформулирован вывод об особом положении религиозных организаций как института гражданского общества. Рассмотрена проблема сбалансирования интересов государственных и самоуправляемых негосударственных образований, исследован вопрос о необходимости полного и безоговорочного обеспечения прав человека, которые являются критерием зрелости гражданского общества и условием его развития.

Ключевые слова: *гражданское общество, религиозные организации, институты гражданского общества, права человека.*

A. Radchenko

**Civil society as a basis for effective functioning
of religious organizations**

The article provides a general theoretical characterization of civil society highlighted its inherent characteristics. Characterized model of relations between civil society and a democratic legal state. The place and role of civil society is justified in ensuring the effective functioning and development of religious organizations, is a form of realization of the religious feelings and interests. Noted that the constitutional law to freedom of conscience as a premise of legal regulation of relations religious organizations and the state in terms of its implementation requires a specific institutional support.

On the basis of studies of the properties of civil society and analyzing associations in the religious sphere was formulated conclusion regarding the special situation of religious organizations as an institution of civil society. Considered the problem of balancing the interests of public and self-governing non-state entities in particular religious organizations. Also studied the question of the need for full and unconditional ensuring human rights, which is the criterion achievement of the civil society and the condition of its development.

Keywords: *civil society, civil society institutes, religious organizations, human rights.*